

тково або повністю, періодично або постійно знаходяться під водою на протязі не менше 100 років, такі як: 1) об'єкти, споруди, артефакти і людські залишки разом з їхніми археологічним і природним оточенням; 2) судна, літаючі апарати, інші транспортні засоби або будь-які частини, їхній вантаж або інше начиння, разом з їхнім археологічним і природним оточенням;

3) предмети доісторичного періоду [14].

Багато країн СНД не є учасниками даної Конвенції. Більше того, внутрішнє законодавство цих держав фактично не регулює відносини, що зв'язані з охороною підводної археологічної спадщини. Ця прогалина повинна бути заповнена. При цьому орієнтиром може стати Модельний закон "Про об'єкти культурної спадщини", основні положення якого враховані, наприклад, російськими і українськими законодавцями при прийнятті своїх національних законів [9, с. 61]. На нашу думку, країни-учасниці СНД мають поставити собі одне з головних завдань – ратифікувати цей документ. Адже ця Конвенція – одна з складових культурної діяльності ЮНЕСКО. Державам Співдружності необхідно активно співпрацювати з Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури. Адже, як зазначає виконуючий обов'язки постійного представника України при ЮНЕСКО О. Дем'янюк: "Співробітництво країн-членів з ЮНЕСКО має бути "магістраллю з двохстороннім рухом", інтенсивність якого визначається взаємними інтересами" [3, с. 75]. Є всі підстави погодитися, що тільки при взаємодіях, коли обидві сторони (країни СНД та ЮНЕСКО) будуть зацікавлені в співпраці, можна побачити бажані результати.

Діяльність країн СНД в ЮНЕСКО в збереженні культурної спадщини є важливою проблемою сучасності. Країни пострадянського простору є учасниками багатьох конвенцій ЮНЕСКО в галузі культури (Конвенція 1954 р. "Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту"; Конвенція 1970 р. "Про засоби, направлені на заборону і попередження незаконного ввозу, вивозу і передачі права власності на культурні цінності"; Конвенція 1972 р. "Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини"). Країни СНД проводять конференції щодо вирішення питання охорони культурної спадщини

(Конференція в Санкт-Петербурзі, присвячена 50-літтю Гаазької конвенції 1954 р., Конференція в Мінську щодо конвенцій ЮНЕСКО в сфері культури і національного законодавства країн СНД). Нажаль, існує багато проблем в збереженні культурної спадщини країн пострадянського простору: руйнування пам'ят-ків відбувається швидше, ніж їхня реставрація, брак коштів, недостатня увага з боку урядів країн. Було б доцільно організувати в державах-учасниках СНД центри (групи, лабораторії), до функцій яких повинно ввійти забезпечення заходів, пов'язаних з виконанням положень Конвенцій ЮНЕСКО. Спільна діяльність країн пострадянського простору з цього питання допоможе зберегти для майбутніх поколінь безцінні пам'ятки минулого.

1. Акуленко В. Культурні права людини, громадянина і народу // Пам'ятки України: історія та культура. – 2003. – № 3. 2. Бюро ЮНЕСКО в Москві по Азербайджану, Арменії, Білорусі, Грузії, Республіці Молдова і Російській Федерації: Доклад о деятельности 2002 – 2003. – М. 2003. 3. Дем'янюк О. П. Гуманітарними засобами. ЮНЕСКО – магістраль з двостороннім рухом // Політика і час. – 2001. – № 11. 4. Каткова Т. Г. Діяльність ЮНЕСКО у сфері збереження культурної спадщини: правові аспекти. – Х., 2007. 5. Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия // www.unesco.ru/docs/convention – Бюро ЮНЕСКО в Москві. 6. Конвенция про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту // Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: Зб. офіц. док. – К., 2002. 7. Костенко О. ЮНЕСКО: захист культури – захист гуманізму // Дніпро – 1994. – № 1. 8. Мартыненко И. Э. Конвенции ЮНЕСКО по защите культурного наследия: проблемы реализации в национальном законодательстве // Університетські наукові записки. – 2007. – № 2. 9. Мартыненко И. Э. Международно-правовая охрана подводного культурного наследия // Международное публичное и частное право. – 2003 – № 3. 10. Материалы Международной конференции "Конвенции ЮНЕСКО в области охраны культурного наследия и национальное законодательство государств-участников СНГ": (Минск, 26 – 28 апреля 2007г.) / Институт государства и права Национальной академии наук Беларуси. – Минск, 2007. 11. Мельничук О. І. Міжнародно-правові засади формування Списку всесвітньої культурної та природної спадщини // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4. 12. Соглашение о возвращении культурных и исторических ценностей государствам их происхождения // Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: Зб. офіц. док. – К., 2002. 13. Що таке світова спадщина // Кур'єр ЮНЕСКО. – К., 1997. – № 11. 14. Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage // <http://unesdoc.unesco.org> – Офіційний сайт ЮНЕСКО.

Надійшла до редколегії 12.10.08

А. Зубко, канд. іст. наук

КИЇВСЬКА РУСЬ І СХІД: АРАБСЬКІ ДІРХЕМИ У МОНЕТНОМУ ОБІГУ ІХ – ХІІІ СТ.

В статті досліджена участь монет Арабського халіфату в грошовому обігу Київської Русі ІХ – ХІІІ ст., проаналізований склад скарбів давніх арабських монет, розглянуті відомості писемних джерел про торгівлю Київської Русі і Арабського халіфату, а також військові походи русів на Схід, визначені напрями торгових шляхів і регіони Арабського халіфату, звідки монети потрапляли на Русь.

The article studies presence of coins of Arabian Caliphate in monetary circulation of Kiev Russ in 9th – 13th centuries, analyses treasure troves with ancient Arab coins, examines written sources data on the trade between Kiev Russ and Arabian Caliphate as well as Russ military expeditions to the East, defines trade routes and regions of Arabian Caliphate from which the coins came to Russ.

Процес державотворення, який тривав протягом I тисячоліття н.е. на терені сучасної України, призвів до виникнення в ІХ-Х ст. великої централізованої держави – Київської Русі. Наслідком цього процесу стало поступове утворення єдиної грошової системи на всій території давньоруської держави.

Обігу металевої монети на терені Київської Русі перешкоджала та обставина, що величезні області давнього розселення східнослов'янських племен не мали покладів більшості видів металічної сировини. Видобуток і обробка місцевої сировини охоплювали передовсім потреби в залізі. Поклади заліза у вигляді болотних руд розповсюджені на терені України в багатьох місцях.

Інші, насамперед благородні метали, були предметом імпорту. Вперше подібний ввіз металу відбувся у перші століття н.е., під час взаємодії слов'янських державних утворень з Римською імперією. В ІІ-ІІІ ст. н.е. срібні римські монети потрапили на терен сучасної України. Потім вони відклялися у сотнях скарбів і безлічі монетних знахідок. Ще протягом чотирьох століть ремісники переробляли на прикраси той величезний завіз римських монет, котрий був зроблений всього за два сторіччя.

Припинення наприкінці ІІІ ст. завою римського срібла позбавило давніх слов'ян можливості поповнювати запаси цього металу. Тільки через п'ять сторіч, наприкінці VІІІ ст. з'явилось нове джерело, звідки можна було отримувати срібну монету. Цим джерелом була торгів-

ля давніх слов'ян-предків сучасних українців з країнами Сходу. Завдяки цій торгівлі наприкінці VIII- початку IX ст. почався ввіз срібних монет сасанідського Ірану, а згодом куфічних дірхемів Арабського халіфату. На початку XI ст. це джерело вичерпалося і розпочався ввіз західноєвропейського денарія. Однак такі монети, як і візантійські, на терені України трапляються порівняно рідко. В скарбах X-XI ст. на декілька візантійських монет припадають тисячі арабських дірхемів.

Тільки дві монетні одиниці – римський денарій і арабський дірхем становлять основну монетну масу грошового обігу у давніх слов'ян, котрий відбувався у Північному Причорномор'ї з I по XIII ст. н.е. Тому є підтвердження у вигляді скарбів монет.

На території колиски Київської Русі – так званої "Руської землі", розташовані між містами Київ, Чернігів і Переяслав, були знайдені численні скарби арабських срібних дірхемів. Ще у 1707 р. в Києві під час побудови Печерської фортеці був знайдений скарб, який складався з 2380 арабських срібних монет. В тому ж році за наказом гетьмана Івана Мазепи скарб був відправлений до Санкт-Петербургу до царя Петра I. Він був внесений у прихідні книги Малоросійського Приказу. Після цього скарб незабаром зник.

В 1845 р. Києві біля Кирилівського монастиря було знайдено біля 200 мідних східних монет. Найдавнішою була монета аббасидського халіфа Мансура, карбована в Бухарі в 765 р., найновішою була монета Джагатайського улуса Монгольської імперії, карбована в Бухарі від імені Менгу-кагана в 1253 р. [5, с. 13].

В 1851 р. в Києві на Печерську під час побудови фундаменту під нову фортецю був знайдений глиняний горщик, де містилося дві-три тисячі арабських срібних монет. Тут були представлені монети династій Аббасидів, Тахирідів та Саманідів. Найдавніша монета скарбу відносилася до 770 р., а найновіша – до 905 р.

В Києві в 1863 р. біля Йорданської церкви був знайдений глиняний горщик, де знаходилося 192 арабські срібні монети. Це були монети династії Саманідів з Середньої Азії, карбовані в містах Самарканд, Таш, Нісабур, Балх, Мерв. Найдавніша монета скарбу карбована в 895 р., найновіша – в 986 р. [2, с. 3-5]. В Києві на Подолі в 1889 р. був знайдений інший великий скарб арабських срібних монет, який потім розійшовся по рукам і зник. В 1913 р. в Києві біля Золотих воріт був знайдений ще один великий скарб арабських дірхемів, закопаний у X ст. Він містив 3000 монет і 6 золотих кованих браслетів.

В давньому місті Любеч на Мазепиній горі в 1845 р. був знайдений скарб, який містив у собі 50 арабських срібних дірхемів. Тут були монети династій Аббасидів і Саманідів, карбовані у 880-933 рр.

Також на Чернігівщині в Городницькому повіті в селі Ярилович в 1875 р. був відкритий скарб, що складався з 285 східних монет. Тут були монети династії Сасанідів з Ірану, карбовані з 551-628 рр., а також арабських мусульманських династій Омейядів, Аббасидів, Ідрисидів та Аглабідів. Останні монети карбувалися у містах Дамаск, Басра, Багдад, Самарканд. Є тут і арабські монети, карбовані в містах Північної Африки і Іспанії.

В 1848 р. біля міста Суми в селі Нижня Сироватка в глиняному горщику було знайдено 206 арабських монет. Це були монети династій Омейядів (702-750 рр. карбування) і Аббасидів (750-813 рр. карбування). Також біля Сум в 1887 р. в селі Шпилівка був відкритий скарб, що містив монети династії Саманідів та Бувейхідів.

В 1898 р. в місті Полтава відкритий скарб в 100 арабських куфічних монет династій Аббасидів, Саффаридів, Зеїдидів. Цей скарб був заритий у землю на рубежі IX-X ст.

Надзвичайно цікавий скарб був відкритий у селі Денис біля міста Переяслав в 1912 р. Більшість арабських монет з цього скарбу була карбована у третій чверті X ст. Є тут і монети володарів Київської Русі – Володимира Великого – 2 екземпляри і Ярослава Мудрого – 1 екземпляр. Нарешті в ньому опинилися дві індійські монети – надзвичайна рідкість на Україні. Всього в скарбі було 378 цілих дірхемів і 4630 уламків дірхемів [7, с. 12].

Перелічені знахідки монетних скарбів, а також численні знахідки окремих арабських монет відображають потужні економічні зв'язки між Київською Руссю і Арабським халіфатом у VIII-XI ст. Це підтверджують і східні письмові джерела. Вже у 772 р. астроном і поет Аль-Фазарі в своїй "Книзі Зідж", написаній по дорученню халіфа Мансура (754-775 рр.), згадує землю слов'ян і наводить її розміри. Згідно цим даним, простір, який займали слов'яни, майже дорівнює території Халіфату. Близькість автора до халіфа Мансура свідчить про те, що ці географічні дані зібрані офіційним шляхом.

Як бачимо, халіфи Арабського халіфату від самого початку його існування мали добре уявлення про розташування земель слов'ян. Такі достеменні відомості можна було отримати лише при наявності політичних і економічних зв'язків з слов'янами. Про ці контакти повідомляв географ Ібн-Хордадбех в "Книзі шляхів і держав", написаній в 60-70-х роках IX ст. З 880 по 912 рік Ібн-Хордадбех жив в Багдаді, де був візирем халіфа Мутаміда. В своїй "Книзі шляхів і держав" він вперше наводить офіційні дані про торгівлю Халіфату з купцями "Руської землі", розташованої на Середньому Дніпрі.

"Що стосується купців-русів – вони же є плем'я з слов'ян – то вони вивозять хутра бобрів, хутра чорних лисиць і мечі з віддалених кінців Славонії до Румського (Чорного) моря і цар Рума (Візантії) бере з них десятину. А якщо бажають, то ходять на кораблях по ріці Славонії (Волзі), проходять її затоці Хазарської столиці (гирло Волги), де володар її бере з них десятину. Потім вони ходять по морю Джурджана (Каспійському) і виходять на потрібний їм берег – діаметр же цього моря – 500 фарсангів. Іноді вони привозять свої товари на верблюдах в Багдад" [1, с. 49]. Ібн-Хордадбех повідомляє і про більш віддалені напрями торгівлі купців-русів з Середнього Подніпров'я: "Іноді (купці) починають шлях в країні слов'ян, потім до затоки столиці хазарської, потім в море Джурджана, потім до Балху і Мавераннахру (Середня Азія), потім до Сіна (Китаю)" [1, с. 49].

Торгівля подібних масштабів купців "Руської землі" зі Сходом могла базуватися лише на використанні певної грошової одиниці – арабського дірхему. Яскраві свідчення цього є у "Книзі" Ахмеда Ібн-Фадлана, посла халіфа Муктадіра, написаної у 20-ті роки X ст. Він бачив русів, які прибули по торговим справам на береги ріки Волга.

Ібн-Фадлан свідчить: "Я не бачив людей з більш доскональшими тілами, ніж вони. Вони подібні пальмам, рум'яні, рожеві. Вони не носять кафтанів, але носить який-небудь муж з їх числа кісу (кирею), якою він закриває один свій бік, до того ж одна з рук виходить з неї. З кожним з них є сокира, меч і ніж, з якими він ніколи не розлучається" [6, с. 78].

За спостереженнями Ібн-Фадлана: "На шиях у жінок (русів) декілька рядів намист з золота та срібла, оскільки, якщо людина володіє десятьма тисячами дірхемів, то він справляє своїй дружині одне намисто (в один ряд), а якщо володіє двадцятьма тисячами, то справляє їй два намиста, і таким чином кожні десять тисяч, які в нього додаються, додаються у вигляді одного намиста в дружини, так що на шії якої-небудь з них буває багато рядів намист" [6, с. 78-79].

Як свідчить Ібн-Фадлан, руські купці з Подніпров'я приїздили в місто Булгар на Волгу саме за срібними арабськими дірхемами. Прибувши туди, руський купець за першою справою ішов у язичеський храм, де звертаючись до божества, говорив: "О, мій господине, я приїхав з віддаленої країни і зі мною дівчат стільки-то і стільки-то голів і соболів стільки-то і стільки-то хутра... і я прийшов до тебе з цим даром... і ось я бажаю, щоб ти пожалував мені (арабського) купця з численними динарами і дірхемами, і щоб він купив у мене, як я бажаю, і не заперечував би мені в тому, як я кажу" [6, с. 79-80].

Купці Арабського халіфату в свою чергу вели жваву торгівлю з "Руською землею" на Середньому Дніпрі. Тому є свідчення арабських авторів.

Славетний арабський історик, географ і астроном Аль-Масуді у 20-50 рр. X ст. об'їхав півсвіту від Іспанії до Китаю. Він міг би сказати про себе відомі в арабській поезії вірші поета Абу-Тамам: "Я заглибився на Захід на стільки, що втратив пам'ять про Схід, і зайшов так далеко на Схід, що забув повністю про ім'я Заходу" [1, с. 117-188].

Про землі слов'ян Аль-Масуді повідомляє так: "Першим з слов'янських царів є цар Діра, він має великі міста і багато населених країн; мусульманські купці прибувають в столицю його держави з різного роду товарами" [1, с. 137]. Без сумніву Аль-Масуді використовує тут не власні спостереження, а письмові свідчення IX ст. про торгівлю Халіфату з Київською Руссю, якою у 30-50 рр. IX ст. правив цар Дір. Саме до його столиці Київ привели свої каравани арабські купці в IX ст.

Про арабську торгівлю у середині X ст. повідомляв у "Книзі кліматів" географ Аль-Істархі: "Руси складаються з трьох племен, з яких одне ближче до Булгара, а цар його мешкає в місті, яке зветься Куяба (Київ), воно більше Булгара... Купці прибувають в Куябу" [1, с. 193].

Арабські купці добре знали напрями торгових шляхів, які вели у Київську Русь. Про це свідчить "Книга дорогоцінних скарбів" Ібн-Дасте, написана у 30-ті роки X ст.: "Між країною баджників (печенігів) і країною слов'ян відстань 10 днів подорожі. На самому початку кордону країни слов'ян знаходиться місто, яке зветься Куяб (Київ). Шлях в їх країну проходить по степах, по бездоріжжю, через ріки і великі ліси. Країна слов'ян – край рівний і лісний, в лісах вони і живуть" [1, с. 264].

Головною цінністю, яку руси отримували за свої товари, була арабська срібна монета. Вона була необхідна для торгівлі, накопичення цінностей. Ібн-Дасте свідчить про русів: "Головне багатство їх становить хутро куниці. Карбованої своєї монети нема в них, дзвінку монету замінює їм хутро куниці. Кожне хутро дорівнює двум дірхемам з половиною. Білі, круглі дірхеми приходять до них з країн мусульманських, шляхом обміну на їх товари" [1, с. 264]. Головним заняттям руських купців була: "...торгівля соболями, біличими і іншими хутрами, які вони і продають бажаним, платню ж, отриману грошима, зав'язують міцно у пояса свої" [1, с. 268].

Безчисленні каравани з Арабського халіфату везли мішки з срібними монетами на північ, потім їх перевантажували на ладьї і знову везли по морям і рікам, перетягували волоками, навантажували на вози або на коней. В кінці шляху їх обмінювали на товари. Під час цих подорожей ними торгували, вони потрапляли в далекі від торгових шляхів місця, залишались у вигляді скарбів.

Існували два головні торгові шляхи по яким арабські дірхеми масово потрапляли на терени "Руської землі" в Середньому Подніпров'ї. Перший з них проходив по Каспійському морю та ріці Волга до міста Булгар. Далі по ріці Ока через волоки до ріки Десна і далі до Чернігова і Києва. Це так званий волзький шлях. Інший шлях – кавказький, проходив через Кавказькі гори і далі по території Хазарського каганату по ріці Донець до Києва.

Надзвичайна важливість цих торгових шляхів спричинилася до того, що давньоруська держава зробила спробу захопити і контролювати їх з допомогою військової сили.

Персидський автор XIII ст. Ібн-Ісфендіяр у своїй "Історії Табаристану" повідомляє про похід русів в 864 р. на місто Абесгун, розташоване на південно-східному узбережжі Каспійського моря. Проти них виступило військо місцевого правителя Хасана Ібн-Зайда, яке дало відсіч русам.

Не викликає сумніву, що ці події пов'язані з зовнішньою політикою великого князя Київської Русі Аскольда, який до того здійснив переможний похід на столицю Візантійської імперії Константинополь в 860 р. Метою походу 860 р. було врегулювання політичних і економічних відносин з Візантією, прокладання важливого для русів торгового шляху крізь протоки Босфор і Дарданелли в Середземне море.

В 864 р. князь Аскольд спрямував свою зброю на Схід, прямуючи по давньому торговому шляху, який проходив по ріці Волга і Каспійському морю на Абесгун і далі в багатий Хорезм і інші райони Середньої Азії. Таким чином Аскольд мав бажання прокласти торговий шлях для русів в багаті райони Передньої і Середньої Азії.

В 912 р. великий князь Олег здійснив новий похід на Каспій. І знову він був спрямований на Абесгун. Руські кораблі з Дніпра крізь Чорне і Азовське море потрапили до гирла Дону, далі волоком їх переправили в ріку Волга. Більше 500 кораблів русів мов буревій пронеслися по всьому Каспійському морю, здійснили напад на Абесгун і узбережжя Гіляна. На зворотньому шляху руси отримали поразку від військ Хазарського каганату.

В 945 р. наступник Олега на київському престолі великий князь Ігор спрямував своє військо в похід на Закавказзя. Руси на кораблях перетнули Чорне море, увійшли до гирла ріки Кура і піднялися по ній до столиці Азербайджану міста Берда. Руси пробули там декілька місяців, але потім змушені були відступити. Вказані дії русів, зокрема намагання закріпитися на зайнятих територіях, сприяли поступовому переходу під контроль Київської Русі давніх торгових шляхів у Причорномор'ї і Прикаспії, які раніш утримував Хазарський каганат.

Вирішальний військовий удар, після якого Київська Русь встановила своє панування на важливих торговельних шляхах на Схід, здійснив син Ігоря великий князь Святослав. Почавши похід в 964 р. він підкорив слов'янське плем'я вятичів на ріці Ока і тюрк-булгарів на ріці Волга. В 965 р. Святослав за свідченням географа Ібн-Хаукаля здійснив потужний удар по Хазарському каганату і Північному Кавказу. Розбивши війська хазарів, Святослав захопив столицю Хазарії місто Ітіль у гирлі Волги, потім найбільші міста Семендер та Беленджер на терені Дагестану. Повертаючись в Русь, Святослав взяв хазарську фортецю Саркел на ріці Дон.

Таким чином, всі важливі торгові шляхи на Схід в 60-ті рр. X ст. опинились в. володінні князя Святослава. Політика Київської Русі на Сході була тісно пов'язана з іншими зовнішньополітичними завданнями в Причорномор'ї і на Балканах. Починаючи в 969 р. війну вже проти Візантії, князь Святослав заявив: "Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків-паволоки, золото, вино і овочі різні, а з Чехів і з Угрів – сrebro і коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь" [4, с. 39].

Як бачимо, саме намагання закріпитися на найважливіших міжнародних торгових шляхах були стрижнем дипломатичної і військової політики Київської Русі протягом IX-X ст.

Внаслідок розвинутої торгівлі між Київською Руссю та Арабським халіфатом, а також у вигляді здобичі під час військових походів на Русь потрапила величезна кількість арабських монет. В результаті їх обігу на Русі увійшла у вжиток навіть арабська грошова термінологія. Так, скарбниці з грошами і скарби монет в Київській Русі називали по-арабськи. Дійсно, давньоруське слово "казна" походить від арабського "хазнат" – скарбниця. Слово "сундук" теж арабського походження. Давньоруський грошовий термін "ногата" по одній з версій походить від арабського слова "нагд", яке означає добру, добірну монету.

Головним товаром, який вивозила Київська Русь зі Сходу була арабська срібна монета. Як же вона виглядала? В VII ст. араби створили велетенську імперію – Халіфат на просторі від Тянь-Шаню до гір Атласу в Африці. В перші роки його існування тут ходили монети Візантії та Ірану. Згодом з'явилися арабо-візантійські і арабо-іранські монети. На цих монетах зображувався візантійський імператор або іранський цар, навколо їх – арабські написи-легенди.

В 695 р. халіф з династії Омейядів Абд-ал-Малік провів грошову реформу. Монета цього володаря стала зразком для всіх карбувань монет в мусульманському світі на декілька століть. Монети Арабського халіфату, карбовані до XII ст., звуть куфі – по назві міста Куфа. Написи на цих монетах звуть куфічними.

Арабські золоті монети звалися дінарами (від римського денарія), срібні монети звалися дірхемами (від грецької драхми). Мідні монети отримали назву фельс (від візантійського фоліса). Таким чином араби зберегли римські і грецькі номінали монет. Золотий дінар важив 4,235 г, срібний дірхем – 2,82 г., або 2,96 г.

Докорінних змін, однак, зазнав зовнішній вигляд монет. Реалістичні зображення античного світу замінили абстрактні схеми, визерунки, умовні зображення. В арабському мистецтві було заборонено зображувати людину або інші живі істоти. Дозволено було лише креслити орнамент і каліграфічно написані слова. Мусульманська імперія була проголошена "державою Аллаха". Тому на куфічних монетах малюнків майже не було – лише арабські написи. Мусульмани вважали, що в Судний день Аллах покличе до себе всіх художників і скульпторів і повелить їм вдихнути в свої творіння життя. Коли вони не зможуть це зробити, то будуть покарані, оскільки намагалися змагатися в творінні з самим Всевишнім.

Весь свій талант мусульманські художники та різьбярі приклали до каліграфії. Почерк монет куфі гармонійний, врівноважений. Своєрідні гострі кути роблять його особливо виразним. Монетам куфі властива своєрідна орнаментальна абстрактна краса. В X ст. куфічні літери, які раніш утворювалися прямими довгими лініями, кутами, зубцями, починають розквітати ростками, хвилястими лініями. В кінці такого ростка іноді розквітає трилистник. Такий почерк в літературі по нумізматиці зветься "розквітле куфі".

На аверсі монети куфі відкарбовувалося речення з Корану: "Нема бога, крім Аллаха, і Мухаммед пророк його". На реверсі йшло продовження символу віри – карбувалося ім'я пророка, далі ім'я халіфа, намісника Аллаха і головного правителя всіх мусульман. Нижче розміщувалося ім'я еміра-правителя тієї області Халіфату, де карбувалася монета.

Крім того, напис-легенда у вигляді кола повідомляв назву монети – дінар, дірхем або фельс, а також рік і місто, де карбована. Дати на монетах куфі дані по мусульманській ері Хіджра – від 16 липня 622 р., коли пророк Мухаммед здійснив своє знамените переселення – Хіджра з Мекки в Медину. Існує спеціальна формула $G=M+622-M/33$, де "G" – рік григоріанського календа-

ря, "M" – рік мусульманського календаря, згідно якої можна перекласти дату на монеті куфі з мусульманського на григоріанський календар.

На куфічних арабських монетах, на відміну від римських, майже немає скорочень слів. Зустрічаються тут лише окремі літери – позначки монетарів, однак всі монетні легенди достеменно виконані, без пропусків і помилок. На куфічних монетах для написів-легенд використовувалася одна мова – арабська, офіційна мова релігії і науки. Лише в XII-XIII ст. з'являються написи на перській і тюркській мовах. Як більш зрозумілі населенню вони вказують курс грошей, співвідношення номіналів.

Спочатку лише халіф – "повелитель правовірних" мав право карбувати золоту і срібну монету. Місцевим правителям – емірам і султанам було дозволено карбувати лише мідні монети. Після послаблення центральної влади в Халіфаті місцеві правителі стали карбувати срібну монету. Однак ім'я халіфа продовжували писати на дінарах і дірхемах – вже як релігійного голови всіх мусульман.

Після розпаду Халіфату монетні написи мусульманських володарів стали складатися з найпишніших титулів. Наприклад, правителі династії Караханідів в Середній Азії в XI ст. величали себе "символом віри", "блиском держави", "опорою народу", "непереможним володарем" і т.п.

Дірхеми на Сході звалися "білими" і "чорними". "Білі" – це високоякісна срібна монета, "чорні" – мідна низькопробна монета, трохи посріблена зверху. В IX-XI ст. високоякісні срібні дірхеми в величезній кількості завозилися з Халіфата в Київську Русь. Потужні монетні двори в Багдаді, Самарканді, Бухарі, Шаші (Ташкент) безперервно випускали срібні монети, і їх відразу везли на північ. В місцевому монетному обігу, на східних базарах, залишалися лише так звані "чорні" дірхеми.

Потік арабських дірхемів в Київську Русь протягом століть був нерівномірним. Відомий вчений Р.Р.Фасмер, утримувач колекції східних монет Ермітажу, розподілив скарби куфічних монет на терені Київської Русі на чотири групи.

З кінця VIII ст. і першу чверть IX ст. закопували скарби, в яких переважну частину складали монети з Африки (Іфрікії по арабськи). В середині IX і до початку X ст. переважають монети, карбовані Аббасидами в Азії – в Багдаді, Куфі, Басрі і інших містах Халіфату. В скарбах середини X ст. панують монети династії Саманідів з Середньої Азії, карбовані в Самарканді, Бухарі, Шаші. І в останній період, з 60-х років X ст. до 20-х років XI ст., в скарби переважно потрапляють саманідські дірхеми, але з значною домішкою монет емірів Зіяридів і Бувейхідів, карбованих в містах Ірака і Ірану.

Завезені дірхеми приймали активну участь в монетному обігу Київської Русі. Потік срібла був нерівномірним, йшов імпульсами, хвилями з різних країн Халіфату. Іноді в результаті військових походів чи торгових експедицій завозили великі маси монет і вони відразу відкладалися у вигляді скарбів. На певні терени Київської Русі куфічні дірхеми потрапляли постійно, в деякі – з значними перервами.

Які товари вивозили з Русі на Схід? Насамперед хутра, продовольство котрі збирали як данину з підвладних племен князі. Але було і багато челяді – рабів. Це були військовополонені, закупи – селяни, які взяли борг і не повернули. Кордони Халіфату в цей час стабілізувалися, а закон іслама забороняв обертати в рабство мусульман. Тому за предмети розкоші – хутра, і невільників – тюрків і слов'ян східні володарі платили великі гроші. Але все незабаром скінчилося.

В XI-XII ст. на Сході почалася "срібна криза". Один за одним припиняють карбування срібних дірхемів міста Арабського халіфату. Хвиля "срібної" кризи прокоти-

лася по всьому мусульманському світу. Причиною її було вичерпання запасів срібних копалень. В XI ст. потік срібних дірхемів на Русь повністю припиняється.

Потім, в XII-XIII ст. в період, який назвали безмонетним, Київська Русь продовжує користуватись завезеними раніше дірхемами куфі. Велика кількість їх була перелита в зливки, прикраси, кубки, чари. Коли після татаро-монгольської навали XIII ст. новостворена держава Золота Орда змусила платити їй данину, то виплачували її саме "куфічним" сріблом. В IX-XI ст. були завезені такі запаси срібла, що його вистачило на виплату данини і власні потреби протягом декількох століть.

Срібна монета VIII-XI ст. на теренах Арабського халіфату майже не затрималася. Згідно твердженням спеціалістів-нумізматів, арабські монети найкраще вивчати не в багатючих музеях Багдада, Дамаска, Каїра,

а в монетних зібраннях музеїв Київ, Санкт-Петербурга, Стокгольма, Упсали і інших міст Європи. Ретельне вивчення дірхемів куфі може дати надзвичайно цікаву інформацію не тільки про нумізматику Халіфату, але і про економічну і політичну історію давньої Русі-України.

1. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X в.). – СПб., 1870. 2. Данилевич В.Е. Монетные клады, принадлежащие мюнц – кабинету университета св.Владимира. – К., 1892. 3. Кауфман И.И. Русский вес. Его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времён. – СПб., 1906. 4. Літопис Руський. – К., 1989. 5. Марков А.К. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). – СПб., 1910. 6. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. – М.; Л., 1939. 7. Фасмер Р.Р. Куфические монеты Переяславского клада. – Пг., 1914. 8. Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. – М., 1956.

Надійшла до редколегії 12.10.08

В. Колесник, д-р іст. наук

КОРЕНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УСРР: ІСТОРІОГРАФІЯ 1930-х рр.

Вивчено історіографію 1930-х років політики коренізації національних меншин в УСРР.

1930th historiography of the policy of corenization (rooting) of the USRR's national minorities is studied.

Вже на рубежі 1920-х-1930-х років з утвердженням режиму одноособової влади Сталіна радянські науковці змушені були всі суспільні явища коментувати через призму активно здійснюваних сталінським керівництвом процесів уніфікації всього суспільного життя, включаючи і політику коренізації національних меншин.

Водночас необхідно зазначити, що з 1933 р., коли в УСРР було розпочато чергову кампанію боротьби з націоналістичними ухилами, вийшла низка постанов місцевих партійних органів, публікацій партійно-радянських діячів, зокрема, В.П.Затонського, С.В.Косіора, П.П.Любченка, Д.З.Манульського М.М.Попова, П.П.Постишева, А. Хвилі, О.Г.Шліхтера та інших, зміст яких зводився до одного: необхідності посиленої боротьби проти так званих націоналістичних недобитків та за здійснення ленінської національної політики в Україні [1]. Таким чином в УСРР нагніталася атмосфера загального психозу і ненависті навколо людей, на яких навішувався ярлик націоналістів і які, насправді, прагнули через продовження політики коренізації забезпечити гарантії національної самобутності не лише для українців, а також і для національних меншин, що проживали в республіці. Справжня мета цієї кампанії полягала, як уже зазначалося, в тому, щоб опорочити М.Скрипника і очолюваний ним комісаріат освіти УСРР, показати тим, хто ще прагнув продовжувати політику коренізації, чим це може закінчитися. Загалом розпочалася кампанія виправлення "перекручень" попередньої діяльності НКО УСРР ("насиленої українізації та дерусифікації") [2]. Вся практика і теорія минулого етапу національно-культурної політики, здійснюваної НКО УСРР, проголошувалася витвором "націоналістичної фантазії М.Скрипника" [3].

Тому відповідні партійні установки знайшли своє відображення у публіцистично-пропагандистських статтях, якими рясніли тогочасні газети та журнали. Звинувачення М.Скрипнику та іншим прихильникам коренізації у буржуазному націоналізмі висувалися в статтях М.Аржанова, С.Диманштейна, М.М.Єрминика, С.Жураховича, Б.Коваленка, Г.Левченка, К.Сізонова, Г.Шевченка та багатьох інших [4]. При цьому націоналістів прагнули знайти і викрити практично в усіх сферах культурно-освітнього життя: в літературі, системі освіти, видавництвах, у різних ланках управління тощо. Націоналізм знаходили навіть в теорії і практиці бібліотечної роботи. [5]. Агітаційно-пропагандистські публікації створювали

віртуальну картину націоналістичного шкідництва та націоналістичних заколотів, що цілком вписувалося в сталінську концепцію посилення класової боротьби в процесі соціалістичного будівництва. Отже, уже на початку 1930-х років зв'язку з тією широкою кампанією, яка здійснювалася сталінським керівництвом під лозунгом боротьби проти націоналістичних ухилів, неупереджене, тобто не зашорене сталінською ідеологією, звернення науковців до теми коренізації стало практично небезпечним і неможливим.

Загалом на початку 1930-х років політика коренізації національних меншин в УСРР знайшла певне відображення в окремих статтях, насамперед, пропагандистського характеру, опублікованих, як правило, в журналах, зокрема, "Радянський книгар", "Революция и национальности", "Большовик України" та ін., а також в брошурах окремих авторів. Вони з'являлися на потребу дня, тих завдань в політичній, культурній сферах, які обґрунтовувалися в партійних документах, або зумовлювалися конкретним станом справ в національно-освітній, видавничій та інших галузях життя національних меншин. За тематичною спрямованістю їх можна умовно поділити на декілька груп.

Насамперед, частину таких публікацій, складали статті або брошури, присвячені теоретичним аспектам національного питання в умовах соціалістичного будівництва. У них автори в основному тиражували ті положення з національного питання, які містилися в документах вищих партійних органів – з'їздів, конференцій, пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, а також у виступах Й.Сталіна, прагнули показати торжество ленінської національної політики в радянській державі, використовуючи певний фактичний та статистичний матеріал з життя національних меншин в УСРР [6]. Характерно, що в таких публікаціях національне питання, як і сама політика коренізації, тісно пов'язувалися з завданнями соціалістичного будівництва і провідною роллю пролетаріату в здійсненні соціалістичних перетворень. По суті, національне питання розглядалося з класових пролетарських позицій. А сам робітничий клас радянської країни розглядався як русійна сила національно-культурного будівництва [7]. Більше того, в окремих статтях результати роботи серед національних меншин почали розглядатися під кутом зору інтернаціонального виховання [8]. Звичайно, що на змісті означених публі-